

MARKÓ ESZTER

„Kisfiam, nyilván nem látjuk egymást többet...”

Az 1944-es délvidéki vérengzések reprezentációja egy egyéni elbeszélés tükrében

Jelen írás a Papp Árpád által jegyzett kétkötetes vajdasági oralthistory-gyűjteményben megjelent „Kisfiam, nyilván nem látjuk egymást többet...” című szabadkai emlékezettörténet elemzése¹ (PAPP 2016; 56–65). Célja, hogy egy valós történetben megkeressem és értelmezzem az 1944-es délvidéki vérengzések emlékezetének egyes toposzait, visszatérő momentumait, máig ható emberi tapasztalatait.

Az *Igaz történetek Mindenkeföldjéről* az 1941 és 1948 közötti délvidéki események történeti emlékezetét gyűjti össze személyes visszaemlékezésekben. A gyűjteményben szereplő elbeszélések a norai gondolat mentén az emlékezést és a történelmet állítják szembe egymással, illetve az emlékezetet formálják egy új történelemmé, alulreprezentált, marginalizált szempontból. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, vagyis annyi emlékezet van, ahány csoport. Az emlékezet természeténél fogva sokféle és sokszorozódó, kollektív, többes számú, mégis individualizált. A történelem középpontjában egy a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimitációjától. A történelem, a történeti törekvés nem dicsóíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. A történelem és az emlékezet szétszakítása, elválasztása idővel újra megteremti az igényt a közeledésre (NORA 1999; 143). A történeti emlékezet vége megsokszorozta a különálló emlékezeteket, amelyek saját történelmű-

ket követelik. A történeti kutatást ebben a kötetben az oral history képviseli, mely a személyes emlékezetek kollektivizálásának egyik hatékony módja (PAPP 2015; 20). Az erőszakos hatalom által elkövetett atrocitások szorosan összefüggésben vannak az elnyomással, az elhallgatással, az eltitkolással. Az elemzendő elbeszélés jól tükrözi azokat a kulcsfontosságú technikákat melyek az atrocitások utólagos visszakövethetlenségét és a történések feltárásának szándékos hátráltatását jelentik, illetve olyan fordulatokat és megküzdési mechanizmusokat, melyek a történések feldolgozását segítik. A történelem (vagyis a fő narratíva) nem segíti, hanem éppen ellenkezőleg, akadályozza az emlékezést, pont ezáltal azonban képviselőinek tettei radikalizálják a mindenkori elnyomottakban az igényt rá, így a különálló emlékezetek megsokszorozása felveti az igényt a saját történelmük elmesélésére.

A történelem fő sodra általi személyes érintettség orális történeteken keresztüli elmesélése a múlt olyan, az eseménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá minket, mely nem elsősorban a múlt magyarázata, hanem annak megértése miatt fontos (LAJOS 2014; 110). Az emlékezés a mindenkori jelenből íródik. A narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű; valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen perspektívájából feltároló múltat beszéli el. Az ilyen oralhistory-szövegek a kutató vagy érdeklődő megjelenéséig az érintettek környezetében, szóban élnek. A kutató interjú formájában fér ezekhez a szövegekhez, és lejegyzi őket, ezáltal szövegük véglegesül, keretet kap, és elemző olvasat alanya lesz. Egy ilyen interjú és szöveg idődimenziója összetett szerkezetű, egyaránt megjelennek benne a beszélgetés idejének (vagy közelmúltjának) a jellemzői, és a múlthoz a jelenben társított sajátosságok is (LAJOS 2014; 103). A második kötet Szabadka környéki elbeszéléseket tartalmazó fejezetéből kiválasztott történetet elbeszélő nagyfényi (vagy szabadkai) férfi édesapja 1944-es elhurcolását és a történetek utólag megismert körülményeit közli (PAPP 2016; 56–65). Az apát egyik napról a másikra hurcolták el, és egy, a településhez közeli jelöletlen tömegsírba temették el. Ezt azonban a család csak később, utólag tudta meg, egy túlélő elbeszéléséből. Addig abban reménykedtek, hogy munkatáborba

került a családfő, és talán visszatérhet hozzájuk. Az elbeszélésből kiviláglik egy történelmi trauma által személyesen érintett család generációinak feldolgozási mechanizmusa, mely az új nemzedékek bevonását és a történetek kibeszélését foglalja magába.

A délvidéki 1944-es mészárlásokról számos tömegsír árulkodik, ezek nagy része azonban semmilyen módon nincsen megjelölve. Sok településen házat, buszmegállót építettek a tömegsírokra, vagy egyszerűen lebetonozták azokat (MATUSKA 2017; 266). Volt, ahol a hanyagul megásott sírokból kimosta a tetemetek a víz, vagy állatok túrták ki őket a föld alól (MATUSKA 2017; 267). Mindenesetre a legtöbb sír helyére semmilyen nyom nem utal, és csupán jobb esetben nem épült semmi föléjük. 1990 őszén rendezték az első megemlékezést, és azóta sok helységben állítottak valamilyen emlékjelet (MATUSKA 2017; 272), de még mindig rengeteg a jelöletlen vagy felfedezetlen tömegsír, melyek feltárására és az áldozatok rehabilitációjára immár több éve folynak célzott kutatások (FORRÓ 2010). Az ilyesfajta emlékművek nemcsak az elhunytak iránti kegyelet lerovására alkalmasak, hanem a hozzátartozók és a túlélők teremtenek általuk önmaguknak identitást, mely életüket jelentősen alakítja, befolyásolja, tereli (KOSELLECK 1979) elvont és materiális értelemben is, hiszen a hozzátartozóikkal történt atrocitások miatt őket is számos diszkrimináció érheti életük során. Az elbeszélő elmondja, hogy „az apja dolgai” a katonaságnál visszaütöttek rá. Ugyan ő volt a legjobb bajtársai között, édesapja befeketítése miatt mégsem lehetett rádiós, csak telefonista. Az emlékművek ezeket az identitásalakító hatásokat materializálhatják az érintettek számára.

Nagyfényen, Szabadkától délre, az elemzés tárgyául szolgáló történet helyszínén, ötven évvel a gyilkosság után semmi sem jelezte, hogy mi történt ott egykor: „most már be van simítva az az árok, nincs meg a futóárok, de hát a helyet tudom én, hogy hol van. Megtaláltam, és ott levertük azt a kopjafát [amit ő faragott], meg vittünk egy koszorút” (PAPP 2016; 57). Az emlékezés-kinyilvánítás individuális cselekedetének szükségessége egyrészt jelzi az elbeszélő családjának helyzetét a történetek feldolgozásában, másrészt lokális kritikát ad arról, hogy a történetekkel kollektíven nem néztek szembe, hiszen a sír felfedezése után ugyan

megtörtént az újratemetés, egy emlékmű vagy síremlék sem került a tett helyszínére.

Az elbeszélésből kiviláglik, hogy a család átgondolta, kivesézte már a történeteket, egyeztettek egymással, és kialakult a saját gazdag, összetett narratívájuk, mely a konkrét történéseket egy történelmi és családtörténeti kontextusban is elhelyezi, illetve a legújabb generációk bevonásával ad egyfajta retrospektív feloldást. Az elbeszélés vissza-visszaütalगतó, körkörös struktúrája is erről tanúskodik. A szövegből az világlik ki, hogy ebben az esetben nem a kutatás jelenthette a mélyen elnyomott lelki teher alóli felszabadítást vagy a trauma kibeszélését jelentő út kezdetét. A történetmesélés végletes érzelmektől mentes, csupán a minél pontosabb felidézésre koncentrál, noha reflexiót is tartalmaz, hiszen például az elbeszélő említést tesz arról, hogy az elkövetők méltatlanul haltak. Ha ezt a sydow-i kategóriák mentén, a *memorattól* eggyel továbblépve *fabulat*ként elemezzük, akár a „méltó büntetés elnyerésének” topozaként is értelmezhetjük. Az elbeszélő édesapját 1944. október 13-án végezték ki. Éppen az akkor még kislány elbeszélő, *Karcsi* számára talpalt egy bakancsot, mikor érte jöttek ketten a szomszédból, a Vaso és a Branko. Kérésére megvárták, míg befejezte a cipő javítását, amit az elbeszélő azután további három évig hordott. Önmagában ez a részlet jól illusztrálja a társadalmat megosztó feszültségeket, hiszen szomszéd fordult szomszéd ellen, illetve, egy másik értelmezés mentén, az egyik szomszéd szükségesnek látta egy bizonyos ideológiai szerep magára öltését, hogy ezzel mentse a saját és családja bőrét, még ha mindezt környezete kárára is tette. A megtorlás végrehajtójaként az elbeszélő nem a partizánhatalmat jelöli meg, hanem a községből jól ismert testvérpárt, Vasót és Brankót. Az áldozat és az elkövető ebben a helyzetben nem egymástól élesen elkülöníthető, polarizált oppozíció két vége, hanem hús-vér emberek, akiknek lokális alapon közös a múltja, sőt, személyes szálak is egymáshoz fűzik őket, mivel az elkövetők az elbeszélő gyermekkori barátjának nagybátyjai. Amennyire a történetből megérthető, úgy tűnik, az elbeszélőt a történések után egy-két évvel sem fűtötte bosszúvágy, nem kereste a tettesek közelségét vagy gyenge pontjait. Elmeséli azonban, hogy mi történt velük, és ugyan értékítélet nem hangzik el, úgy

tűnik, a sors kezét látja abban, hogy mindketten tettük után pár évvel meghaltak.

Az elhurcolás napján még nem tudta a család, hogy pontosan mi történt, sőt azt hitték, hogy „csak” munkatáborba vitték az édesapát. Az édesapa sejtette egyedül, hogy mi vár rá, melyről az elbeszélés címéül választott mondat tanúskodik, s melyet búcsúzáskor mondott kisfiának. A család később számos részletet megtudott az elhurcolás, fogvatartás és kivégzés körülményeiről. Mindez annak köszönhető, hogy a kilenc elhurcolt közül az egyiküknek jelen volt egy partizán barátja, aki elvágta a köteleit, így ő a tethelytől húsz–huszonöt méterre leugrott a kocsiról, végignézte a kivégzést, majd visszazökött a családjához, és ezután évekig bujkált még.

Tehát egy partizán barátjának köszönhetően tudta meg a nyolc kivégzett ember családja, hogy mi is történt pontosan. A bemutatott eljárás mód érzékelteti, hogy mennyire nagy bizonytalanságot jelentett egy ilyen elhurcolás. Az önmagában is traumatikus eseményt tetézi, hogy hivatalos úton aligha tudhattak meg az elszenvető családok minden részletet szerettük haláláról. Erről számol be Forró Lajos is, amikor arról ír, hogy Magyarországon csupán azért lehet tudni pontosan, kik estek áldozatul, mert a plébánost pont földmunkára osztották be, így be tudta vezetni a halotti anyakönyvbe az áldozatokat (FORRÓ é. n. 28). A tudás jogától megfosztott emberek így a méltó megemlékezés és feldolgozás jogától is meg lettek fosztva; csupán kivételt jelentő esetekben, szinte a véletlennek köszönhetően ismerhették meg a történetek pontos menetét. Néhány esetben, ahogy láttuk, azért, mert az ellenség sűrű, erőszakos szövetén egy seb támad: egy-egy egyénben a személyes ismeretség miatt feltámad a bűntudat, és megsegíti azt, akit meg kellene ölnie. A másik nagy bizonytalanságot számtalan esetben az jelentette, hogy nem lehetett tudni, kit miért hurcoltak el. Az elbeszélő édesapjának valószínűleg az volt a bűne, hogy a székelyekkel énekelt heti többször a templomban. A székelyekkel nagyon jó kapcsolatot ápolt, azok hívták is őt, mielőtt továbbálltak a Dunántúl felé, ő azonban visszautasította az ajánlatot. Mindez a kivégzése előtt négy nappal történt. A kivégzések másnapján Vaso és Branko megmondják a családnak, hogy adják oda

nekik az apjuk szerszámain, mert neki már nem lesz rájuk szüksége, és hogy két napjuk van elhagyni Nagyfényt, mert ott már semmi nem az övék. Ekkor ők még nem tudják, hogy gyilkosság történt, és éppen az utasítást közlő testvérpár követte el azt.

A trauma emlékezete a sebek nyitva tartásának és a lezárás keresésének szélsőségei között alakul. Az emlékezés egyszerre zajlik az egyének, a családok, a társadalom és az állam egymástól elkülönülő, mégis szorosán összekapcsolódó szintjein. Transzformatív ereje más és más módokon nyilvánul meg, amikor a végtisztességet megadó temetkezésről mint a holtak emlékezetének előfeltételéről van szó. A féktelen erőszak időszakai után éppen ez, a holtak végső nyugalomra helyezésének kulturális és vallási kötelessége szenved károkat. Az olyan esetekben, ahol a testek eltűntek, ismeretlen vagy nagyon távoli helyen vannak, ott ezeket a sebeket nem lehet begyógyítani. Sok helyen a hatalomnak és a társadalomnak nem sikerül egyezsége jutnia abban, hogy e halottak bebocsáttassanak-e a közös és megosztható emlékezetbe, ezért felkutatásuk és a végtisztesség szolgáltatása számukra sokszor a családtagok felelőssége marad – illetve a lokális kollektív igény megszerveződésén múlik (ASSMANN 2012; 20).

Az assmanni kommunikatív emlékezet időtartamán belül járva az elbeszélés jelen idejében és múltjában az elbeszélő és leszármazottai feladata az elhunyt édesapa emlékezetének ápolása. Az állami szintű igény a rehabilitációra az elszenvedett csoportban merül csupán fel, mivel míg az egyes emberben az emlékezés folyamatai messzemenően spontán módon zajlanak, és a lelki mechanizmusok általános törvényeinek engedelmesskednek, kollektív és intézményes szinten az emlékezés és a felejtés célirányos politikája kormányozza e folyamatokat – a norai emlékezet és történelem szembenállása ez (ASSMANN 2004; 6). Természetesen hiába tűnik számomra úgy, hogy az elbeszélő a teljességre törekedve mesélte el a történeteket – a teljes valóságot nem kaptuk meg, nem tudni, az olvasás és elemzés jelen idejében mi a helyzet, azonban az elbeszélés felvillantott olyan momentumokat, melyeket kiemelve a globális és lokális emlékezetdiskurzus számtalan folyamába ágyazhatunk be.

KIADÁS

PAPP Árpád (szerk.) 2016. *Igaz történetek Mindenkeföldjéről II.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 56–65.

IRODALOM

ASSMANN, Aleida 2004. Az emlékezés terei. A kulturális emlékezet formái és változásai. *Debreceni Disputa*, 4., 10: 4–12.

ASSMANN, Aleida 2012. Az emlékezet átalakító ereje. *Studia Litteraria*, 51, 1–2: 9–23.

FORRÓ Lajos é. n. Jelöletlen tömegsírok a Délvidéken. *Belvedere Meridionale Történettudományifolyóirat*, 8, 3–4: 65–70. http://acta.bibl.u-szeged.hu/5518/1/belvedere_kk_019_028-032.pdf (2020. 12. 28.)

FORRÓ Lajos 2010. Az 1944–45-ös délvidéki megtorlások helytörténeti kutatásainak lehetőségei, lehetséges irányai. Magyarkanizsa, Adorján és Martonos vesztése. In *Mementó 1944–45.* Szerk.: Szabó József. Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság, Bajmok, 45–58.

KOSELLECK, Reinhart 1979. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz, Budapest

LAJOS Veronika 2014. Etnográfia és oral history. *Erdélyi Múzeum*, 1: 100–114.

MATUSKA Márton 2018. Hiányzó gyászjelek Szerbiában. In *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2017. Migráció, környezetvédelem – társadalom és természet.* Szerk.: Szalma József. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 260–276.

NORA, Pierre 1999. Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14, 3:142–157.

PAPP Árpád (szerk.) 2015. *Igaz történetek Mindenkeföldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

JEGYZETEK

¹ Az elbeszélésben leírt történetet csupán abban a formájában ismerem, ahogyan az lejegyzésre került a kötetben, így értelmezésem óhatatlanul szubjektív.